

YABANCILAŞMA VE HAYSIYET İNKÂRI: ÜCRETİLİK İLİŞKİSİNİN SONUÇLARI*

Doç. Dr. Mustafa Kemal Coşkun

Ankara Üniversitesi
ORCID: [0000-0002-7692-6286](#)
ROR ID: [ror.org/01wntqw50](#)

• • •

Öz

Bu çalışma emeğin yabancılaşmasını ele almakta ve yabancılaşmanın bir haysiyet inkârı olarak okunabileceğini ileri sürmektedir. Bu çerçevede öncelikle işçilerin yabancılaşmanın hangi biçimlerini deneyimledikleri Kocaeli, Ankara ve Nevşehir’de toplam 30 işçi ile yüz yüze gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen veriler kullanılarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Ardından yabancılaşma ve sınıf mücadelesi arasındaki ilişki tartışılmaktadır. Elde edilen veriler, emek gücünü satarak geçinen işçilerin parçalı bile olsa bu yabancılaşmanın ve haysiyet inkârının farkında olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede makalede, yabancılaşmanın bir çıktısı olarak haysiyet inkârının işçileri onur ve saygınlık arayışı çerçevesinde bir sınıf mücadelesine sokabileceği bir olasılık olarak ileri sürülmektedir. Bu noktanın önemi sınıf mücadelesinin sadece ekonomik bir mücadele olmadığını, işçilerin literatürdeki anlamıyla sınıf bilincine sahip olmasalar bile ekonomik mücadele dışında da onur ve haysiyet arayışı gibi duygular çerçevesinde örgütlenebileceğini ve bir sınıf mücadelesine girişebileceğini göstermesinde yatmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Yabancılaşma, Haysiyet inkârı, Sınıf mücadelesi, Duygular, İşçi sınıfı

Alienation and Dignity Denial: The Consequences of the Wage Relationship

Abstract

This study deals with the alienation of labour and argues that alienation can be read as a dignity denial. In this framework, firstly, the forms of alienation experienced by workers are tried to be explained by using the data obtained from face-to-face interviews with a total of 30 workers in Kocaeli, Ankara and Nevşehir. Then the relationship between alienation and class struggle is discussed. The data obtained show that workers who make a living by selling their labour power are aware of this alienation and dignity denial, even if it is partial. In this context, the article suggests that the dignity denial as an outcome of alienation could potentially lead workers to engage in class struggle in their search for honour and respect. The importance of this point lies in showing that class struggle is not merely an economic struggle, but that workers can organise and engage in class struggle based on emotions such as the pursuit of honour and dignity, even if they do not have class consciousness in the sense used in the literature.

Keywords: Alienation, Dignity denial, Class struggle, Emotions, Working class

* Makale geliş tarihi / Received date: 03.02.2025

Makale kabul tarihi / Accepted date: 29.09.2025

Erken görünüm tarihi / Published online: 06.10.2025 Yazar email: kcokun@humanity.ankara.edu.tr

Yabancılaşma ve Haysiyet İnkârı: Ücretlilik İlişkisinin Sonuçları

Mülk sahibi sınıf ve proletarya sınıfı aynı insani yabancılaşmayı sergiler. Ancak birincisi bu yabancılaşmada kendini tatmin olmuş ve onaylanmış hisseder, yabancılaşmayı *kendi gücü* olarak tanır ve onda insani bir varoluşun *görünümüne* sahiptir. Proletarya sınıfı yabancılaşmada kendini yok olmuş hisseder; onda kendi acizliğini ve insanlık dışı bir varoluşun gerçekliğini görür. Hegel'in bir ifadesini kullanırsak, bu aşağılanmışlık içinde, bu aşağılanmaya karşı *öfke* duyar; insan *doğası* ile bu doğanın açık, kararlı ve kapsamlı bir olumsuzlaması olan yaşam koşulu arasındaki çelişki tarafından zorunlu olarak sürüklendiği bir öfke.

Marx-Engels, *Kutsal Aile*

Giriş

Türkiye’de 2022 yılının şubat başında başlayan ve yaklaşık üç ay süren işçi eylemleri yaşandı. Ekonomik bir sorundan kaynaklandığı düşünülen bu eylemler aslında uzun bir süreden beri nüfusun çoğunluğunu proleterleştirmekle kalmayıp bu insanlarda korku, utanç, yabancılaşmadan dolayı haysiyet inkârı gibi kimi duyguların ortaya çıkmasına neden olan neoliberal politikaların bir sonucuydu. Burada söz konusu olan şey, *sadece* düşük ücretler ve uzun çalışma saatlerine itiraz değil, *aynı zamanda* aşağılanmaya, yoksullaştırmaya ve insan dışılaştırmaya karşı bir onur talebiydi. Ekonomik nedenler burada herkesin daha çabuk gördüğü dışı vuran kısımdı.¹

Buna karşılık genel olarak duyguların, özel olarak ise haysiyet inkârının ortaya çıkardığı onur talebinin sınıf mücadelesine etkileri Marksist teoride yeterince ele alınmamıştır. Oysa Seifert (2004) Marksizm’de haysiyetin önemini şöyle açıklar:

Aslında, Marksizmin birçok necip düşünür üzerinde büyük bir etki yaratmasının nedeni, Marx ve Engels’in *Komünist Manifesto*’da güçlü bir

1 Bu üç aylık sürede Migros, Trendyol, Yemeksepeti, Yurtiçikargo, Farplas, Alpin gibi hizmet sektöründe faaliyet gösteren büyük işyerlerinde işçi eylemleri yaşandı. O dönemki eylemlerde aktif rol üslenen kişilerden sendikacı Başaran Aksu’nun bu meselenin nasıl bir onur talebi olduğuna ilişkin değerlendirmeleri için bkz. Tekin, (2022, Nisan 19).

şekilde ifade ettikleri gibi, ezilen ve sömürülen işçinin onuruna dair sezgisidir. Bu sezgi, insanlara yönelik istismar ve sömürüyü reddeden bir etik anlayışının referans noktası olarak kişisel onur (*personliche Würde*) kavramının kilit rol oynadığı bir yaklaşımı yansıtmaktadır (s. 91).

Bazı duyguların örneğin Nikaragua Devriminde (Reed, 2004), onur ve saygınlık arayışının 2011'deki Mısır İsyanında (Jacobson, 2012), yabancılaşma ve haysiyet arayışının ABD'de hizmet sektöründe çalışan işçilerin örgütlenmesinde (Zamudio, 2004) sınıf mücadelelerine etkisini gösteren çalışmalar bulunmaktadır. Çalışan sınıflara yönelik haysiyet inkârı kapitalizmin kendisine içkindir ve kapitalizm sürekli olarak insan onuruna saldırır (Friedman, vd., 2015, s. 65). Nitekim işçilerin maddi ya da bölüşüme ilişkin talepleri çoğu zaman haysiyet ve saygı iddiası ile bir arada gider.

Sınıf, yalnızca maddi zenginlik ve ekonomik güvenlikteki farklılıklar nedeniyle değil, aynı zamanda değer verdiğimiz şeylere, ilişkilere, deneyimlere ve uygulamalara erişimimizi ve dolayısıyla tatmin edici bir yaşam sürme şansımızı etkilediği için de önemlidir. Aynı zamanda başkalarının bize nasıl değer verdiğini ve nasıl tepki gösterdiğini belirler, bu da öz değer duygumuzu etkiler (Sayer, 2005, s. 1).

Sonuçta işçi olmak sadece ekonomik sömürüye maruz kalmak ve düşük ücretle çalışmak demek değildir. İşçi olmanın kültürel alanda da bir karşılığı vardır ve duygular bu kültürel alan göz önüne alındığında anlamlı olabilir. Sırf işçi olduğu için kendisine selam verilmediğini, kıyafetinden, oturuş biçiminden, konuşmasından dolayı aşağılandığını düşünen birinin duygularını anlamak gerekir, zira bunlar işçi olmanın kültürel anlamı hakkındadır. Tüm bu meseleler işçilerin sadece öznel deneyimleriymiş gibi görünebilir, ancak bunların hepsi aynı zamanda nesnel toplumsal yapıya, sömürü ilişkisine, ekonomik eşitsizliklere, hiyerarşilere vb. verilen yanıtlardır. Raymond Williams (1990), nesnel yapıların, biçimlerin ve değerlerin bireylerin gündelik yaşamında aktif olarak yaşandığını ve hissedildiğini, böylece “duygu yapılarının” bireysel ve toplumsal olan arasında aktarıldığını söylerken bunu kastetmektedir (s. 102-107).

Bu çalışma ücretlilik ilişkisinin bir sonucu olan yabancılaşma ile haysiyet inkârı ilişkisini incelemektedir. Yabancılaşma teorisi, Marx'ın tür-varlığımız olarak adlandırdığı şeye bakışını, yabancılaşmış emeğin doğasını, iş ürünleri ve iş süreçleri üzerindeki kontrol eksikliğinden kaynaklanan haysiyet inkârının sonuçlarını, yabancılaşmış emeğin çalışma ilişkileri üzerindeki olumsuz etkisini ve emek ile haysiyet arasındaki ilişkiyi içermektedir. Bu çerçevede düşünüldüğünde Marx'ın yabancılaşma teorisinin birbirine bağlı kategorilerinin tamamı da aslında işçilerin haysiyetinin inkârı ile ilintilidir. “Marx için haysiyet hem genel olarak emek hem de özel olarak bireysel işçi için temel bir unsurdur,

çünkü ona göre emek ürünleri ve emek süreçleri türsel karakterimizin bir ifadesidir” (Healy & Wilkowska, 2017 s. 100). “Özgür, bilinçli etkinlik insanın türsel özelliği” (Marx, 2013, s. 81) olduğuna göre insanlığımız bu pratik faaliyetimiz tarafından gerçekleştirilir ve tam da bu nedenle bu faaliyet evrensel ve özgür olmalıdır. Healy ve Wilkowska’ya göre “haysiyet, insanlığımızın karakterini hem belirleyen hem de onun tarafından belirlenen bir sürecin parçası olduğu için emeğin son derece önemli bir bileşenidir” (2017, s. 101). Bu nedenle, örneğin ücret artışı, çalışma saatinin kısaltılması, çalışma koşullarının iyileştirilmesi ya da yeni ahlaki değerler² ile haysiyet elde edilemez, bunlar “*köleye daha çok para ödenmesinden* başka bir anlam taşıyamaz ve işçinin de emeğin de insanca yerini, onurunu sağlayamaz” (Marx: 2013, s. 87). Çünkü Marx’ın düşüncesinde haysiyet inkârı açıkça kapitalizmin ücretlilik ilişkisinden ortaya çıkan sömürü ve yabancılaşma koşullarından kaynaklanır, bu ücretlilik ilişkisi ortadan kaldırılmazsa haysiyet inkârı da devam edecektir.

Bu çalışmada öncelikle ampirik veriler kullanılarak yabancılaşmanın farklı biçimlerinin işçiler tarafından nasıl deneyimlendiği analiz edilecek, son bölümde ise yabancılaşma ve haysiyet inkarının sınıf mücadelesi üzerine olası etkileri tartışılacaktır.

1. Çalışmanın Verileri

Bu çalışmada kullanılan veriler 2021 yılının eylül ve ekim aylarında toplam üç kentte gerçekleştirdiğim görüşmelere dayanmaktadır. İlk olarak Türkiye’nin emek başkenti olarak isimlendirilen Kocaeli’nin Körfez ilçesinde 14’ü metal, 2’si liman, 1’i enerji ve 1’i hizmet sektöründe çalışan olmak üzere toplam 18 görüşme gerçekleştirdim. Ayrıca Türkiye’nin başkenti Ankara’da hizmet sektöründe (AVM işçileri) çalışan dört işçiyle de görüşmeler yaptım. Son olarak özellikle turizm işçilerinin yoğun olduğu Kapadokya Bölgesinde yer alan Nevşehir’de (biri inşaat diğerleri turizm ve hizmet sektöründe çalışan) toplam sekiz işçi ile görüşmeler yaptım. Kocaeli’deki birkaç kişi dışında görüştüğüm işçilerin çoğunluğu genç ve sendikasıız işçilerdir. Görüşme yapılan tüm işçilerden alıntı yapmak mümkün olmadığından sadece bu makalede görüşlerini değerlendirdiğim işçilere ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

2 Örneğin Durkheim’a göre haysiyet, aşırı çalıştırmaya karşı güvenceler sağlanması, Weber’e göre ise ahlaki değerlerin yeniden üretilmesi ile elde edilir (Hodson, 2003).

Tablo 1. Görüşülen İşçilere İlişkin Demografik Bilgiler

Kod adı ³	Şehir	Yaşı	Eğitim Durumu	Sektör	Sendika Üyeliği
Salim	Kocaeli	26	Lise	Metal	Sendikası
İbrahim	Kocaeli	33	Lise	Metal	Sendika üyesi
Önder	Kocaeli	46	İlkokul	Metal	Sendikası
Celal	Kocaeli	29	Ortaokul	Enerji	Sendikası
Erdoğan	Kocaeli	49	Ortaokul	Metal	Sendika üyesi
Onur	Ankara	30	Ön lisans	AVM/Mağaza çalışanı	Sendikası
Ali	Ankara	28	Lisans	AVM/Depo çalışanı	Sendikası
Bekir	Nevşehir	48	İlkokul	İnşaat	Sendikası
Hüseyin	Nevşehir	27	Ortaokul	Turizm	Sendikası

Görüşmelerin her biri ortalama olarak bir saat sürdü. Görüşmeler bütünüyle her üç şehrin farklı mahallerinde, kahvehanelerde ve zaman zaman işçilerin evlerinde gerçekleştirildi. Yarı yapılandırılmış sorulardan oluşan görüşmelerde işçilere öncelikle demografik bilgilerine ilişkin sorular yöneltildi. Ardından varsa göç hikayeleri, nereden geldikleri, kentte ilk nerede yerleştikleri, hangi işte çalışmaya başladıkları, ilk işlerini nasıl buldukları, ne tür işlere girip çıktıkları soruldu. Bunun arkasından çalıştıkları işe, çalışma koşullarına, genel olarak işçi olmaya, işçi olmaktan kaynaklanan duygulara, sınıfsal ayrımlara, bu ayrımlardan kaynaklanan duygulara ve yabancılaşmaya yönelik sorulara yer verildi.

Walendorf ve Belk (1989), nitel araştırmanın geçerliliği ve güvenilirliğinin inandırıcılık, aktarılabilirlik, tutarlılık ve doğrulanabilirlik ile sağlandığını belirtir. İnandırıcılık, araştırma bulgularının gerçeklikle ne kadar örtüştüğü ve ne kadar uyumlu olduğu sorularına yanıt vermeyi içerir (Merriam, 2009, s. 213). Bu çalışmada bulguların başka bazı çalışmaların verileriyle karşılaştırılmasıyla inandırıcılık sağlanmaya çalışılmıştır. Aktarılabilirlik, bir çalışmanın bulgularının diğer durumlara ne ölçüde uygulanabileceği ile ilgilidir (Merriam, 2009, s. 223). Ancak Lincoln ve Guba (1985, s. 298), bunun asıl araştırmacıdan çok aynı konuyu başka bir yerde uygulamak isteyen kişiye ait olduğunu belirterek araştırmacının aktarılabilirliği olanaklı kılmak için “yeterli tanımlayıcı veriler” sağlaması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu çalışmada aktarılabilirliğin sağlanması amacıyla görüşme yapılan katılımcıların söylediklerinden doğrudan alıntılar yapılmıştır. Böylece benzer bir konuda

3 Bu çalışmada görüşülen işçilerin isimleri değiştirilerek kodlanmıştır.

çalışma yapan başka bir araştırmacının karşılaştırma yapabilmesi için yeterli veri sağlanmaya çalışılmıştır. Tutarlılık, sonuçların toplanan verilerle uygunluğunu ifade eder (Merriam, 2009, s. 221). Bu çalışmada tutarlılık, elde edilen verilerin kuramsal açıklamalarla desteklenerek verilmesiyle sağlanmıştır. Son olarak analizler sonucunda ortaya çıkan temalar ile ilgili olarak araştırmacının yaptığı yorumlar ve çıkarsamalar ortak araştırmacıların değerlendirmesine sunulmuş ve bu yolla doğrulanabilirlik sağlanmıştır.

Bu çalışmanın en önemli sınırlılığı sadece 30 işçi ile görüşülmüş ve sınırlı sayıda sektörü içermiş olmasıdır. Yukarıda bahsedilen aktarılabilirlik ölçütü aynı zamanda sonuçların genellenebilir olması ile ilişkili olduğundan, çalışmada az sayıda işçi ve sektörün içerilmesinin genelleme açısından bir kısıtlılık yarattığını belirtmek gerekir. Bu nedenle benzer konuda yapılacak araştırmaların farklı sektörlere, farklı çalışma koşullarına yönelmesi elde edilen sonuçların genellenebilirliğini artırabilir.

2. İşçi Sınıfı ve Yabancılaşma

Eğer gerçekten insani bir biçimde üretseydik, yani üretim araçlarını tek bir sınıf kontrol etmese ve işçiler üretim araçlarından koparılmadan üretseydik ne olurdu? Marx'tan (2000) yola çıkarak söylersek böylece belirli yeteneklere sahip bir birey olarak öncelikle kendimizi, etkileşim halinde olduğumuz somut insanların ihtiyaçlarını karşılayabildiğimiz için de diğer insanları onaylamış olurduk.

Ben olsaydım: (1) üretimimde bireyselliğimi ve onun özelliğini nesnelleştirmiş ve böylece hem faaliyetimde yaşamımın bireysel bir ifadesinden zevk almış hem de nesneye baktığımda kişiliğimin nesnel, duyularla görülebilir ve böylece her türlü şüphenin ötesinde bir güç olduğunu fark etmenin bireysel zevkini yaşamış olurum. (2) Sizin ürünümde zevk almanız ya da onu kullanmanızla, hem çalışmamla bir insan ihtiyacını karşıladığımı hem de insan özünü nesnelleştirdiğimi ve dolayısıyla başka bir insan için onun ihtiyacını karşılayan bir nesne yarattığımı fark etmenin doğrudan zevkini yaşamış olurum. (3) Sizin için türler ve sizin aranızda bir aracı olurum ve böylece sizin tarafınızdan kendi özünüzün bir tamamlayıcısı ve kendinizin gerekli bir parçası olarak kabul edilir ve hissedilirdim ve böylece hem düşüncenizde hem de sevginizde onaylandığımı fark ederdim. (4) Yaşamımı ifade ederken sizin yaşamınızı ifade ettiğinizi biçimlendirmiş olurum ve böylece kendi etkinliğimde kendi özümü, insani ve toplumsal özümü gerçekleştirmiş olurum (s. 132).

Ancak insani bir biçimde üretmediğimiz için “kapitalizmde arzular metalaştırılır” ve bu da başkalarının, aslında emek güçlerini satarak geçinenlerin “zevk nesnesi olarak kullanılması” (Scribano, 2018, s. 150) yoluyla gerçekleşir. Bu nedenle olacak, işçi olmak gördüğüm hemen bütün işçiler için olumsuz ve küçültücü anlamlar içermektedir. Ancak bunun sadece ekonomik nedenlerden kaynaklandığı sanılmasın. Çünkü toplumsal ilişkiler “kişisel değere tercüme edilerek yaşanmakta” ve sınıf ilişkilerinin yarattığı maddi sorunlar “kendilikte ve özsayıda açtığı yaralar açısından anlamlandırılmaktadır” (Erdoğan, 2016, s. 66). İleride tartışacağımız gibi haysiyet inkârı ile anlatılmak istenen şey tam da budur. Bu nedenle işçi olmanın işçiler açısından başka ve çok özel anlamları olabiliyor.

Söz konusu olan yabancılaşma olduğunda aslında temel soru şudur: Ücretlilik ilişkisi içinde sıkışıp kalan insana ne olur? Marx’ı yorumlayarak Berardi (2009) bu sorunun yanıtını aşağıdaki gibi vermektedir:

Esasen olan şudur: Ücretli çalışanın enerjisi üretken faaliyete ne kadar çok yatırılırsa sermayenin gücünü o kadar pekiştirir ve kendine o kadar az kalır. Hayatta kalabilmek ve ücret alabilmek için işçiler insanlıklarından, zamanlarından ve enerjilerinin insani yatırımından feragat etmek zorundadır (s. 37).

İşçiler açısından bu, haysiyetlerinin bütünüyle inkâr edilmesi demektir. Tam da bu nedenle yabancılaşma gerçekten de “insanlığa içkin bir tehlikedir”, zira “insan gerçekleşen bir varlık değil gerçekleştiren bir varlıktır”, dolayısıyla yabancılaşma sürecinde “kendini kendi dışında konumlandırır, kendini nesneleştirir. Buradaki fikir, kişinin ürünlerinde, eserlerinde, yani nesnede kendini kaybedebileceğidir” (Calvez, 2007, s. 144).

Marx’ın yabancılaşma kavramı üzerine yapılan çalışmaların birçoğu yabancılaşmanın dört ilişki ile açıklandığını ortaya koymaktadır (Bkz., Ollmann, 2008; Brook, 2009; Padgett, 2007; Mandel & Novack, 1975). Bunlar insanın kendi üretici etkinliğiyle, ürünüyle, diğer insanlarla ve türüyle ilişkisinden oluşur. İşçinin kendi üretici etkinliğine yabancılaşması *El Yazmaları*’nda şöyle açıklığa kavuşur:

Bir kere, çalışma işçinin *dışındadır*, yani onun özsel varlığına ait değildir. Onun için çalışırken kendini olumlamaz, yoksar (inkâr eder), mutlu değil mutsuzdur, fiziksel ve zihni enerjisini serbestçe geliştiremez, bedenini harcar ve zihnini yok eder. Onun için işçi ancak çalışma dışında kendine gelir ve çalışırken kendisinin dışındadır. Çalışmadığı zaman kendindedir, çalışırken kendinde değildir. Onun için çalışması gönüllü değil, zorlamadır; *zorla çalıştırılır*. Dolayısıyla bir gerekseminin doyurulması değildir; sadece, çalışmanın dışındaki bazı gereksemeleri doyurmak için bir *araçtır* (Marx, 2013, s. 78).

Dolayısıyla işçi artık üretim faaliyeti tarafından kontrol edilmekte, kendi üretken etkinliği ile ilişkisi yabancı bir etkinlik biçimini almakta, bu nedenle çalıştığı yerde mutsuz, evinde ise daha mutlu olmaktadır. Tıpkı Nevşehir’de turizm sektöründe çalışan 27 yaşındaki Hüseyin’in vurguladığı gibi:

Şu anki işim güzel ama çok da mutlu değilim. Belki daha önceki çalıştığım işlerden dolayı belki insanlardan duyduğumuz azarlardan dolayı. O anda hissettiklerimizi bastırmak zorundayız. Ne kadar alttan alırsan karşıdaki vatandaş o kadar çabuk gidiyor. Olumsuz etkileri şöyle oluyor. Çalışma şevkiniz bir kere düşüyor, iş yapmayı canınız istemiyor, sadece o an mesai bitirmeye odaklanıyorsunuz. Mesaiyi bitireyim, evime gideyim, evimde mutluyum. Ya da ne bileyim o anda oradan kurtulmak istiyorsunuz.

Bu tür bir çalışma ortamında ve kapitalist çalışma tarzı içerisinde çalışmanın kendisi işçiye eziyet gibi gelecektir. Bu, “öylesine aşırı bir kölelik biçimidir ki, yalnız bir işçi olduğu sürece fiziksel özne olarak hayatta kalabilir ve yalnız bir fiziksel özne olarak işçi olabilir” (Marx, 2013, s. 77). Rees’e (1998, s. 85) göre “bu zorla çalıştırmadır, çünkü zorlama araçları doğrudan fiziksel olmaktan ziyade öncelikle ekonomiktir ve bu nedenle işçilerin üretim süreci veya emeklerinin ürünlerinin kaderi üzerinde hiçbir kontrolü yoktur.” Metal sektöründe çalışan 49 yaşındaki Erdoğan benzer bir vurgu yapmıştı.

Çalışmak bana eziyet gibi geliyor. Bir işe girdim, o kadar psikolojim bozuldu ki, o kadar egolu müdür gördüm ki. Hep gündüz çalıştığım için müdürlerle filan iç içe. Servise sabah bindim, ne dedim biliyor musun? Allah şu servise kaza yaptırılsın. Ben içindeyim servisin, yani psikolojim bozuldu. Eziyet ya, eziliyorsun, ezildiğin değer karşılığını almıyorsun...

Yukarıda aktardığımız çalışmaya ilişkin işçilerin değerlendirmelerini neredeyse 180 yıl önce Engels’in (2013) aktardıklarıyla karşılaştırdığımızda ne kadar da benzer bir durum karşımıza çıkmaktadır:

İşçiler arasındaki umutsuzluğun bir başka nedeni de çalışmaya mahkûm olmalarıdır. Gönüllü, üretken bir iş bizim için ne denli büyük bir eğlence ise, mecburi bir çalışma da en acımasız ve en *onur kırıcı* cezadır. Her gün sabahtan akşama kadar insanın istemediği bir şeyi yapmasından daha korkunç bir şey olamaz. Ve bir insan kendini ne denli çok işçi olarak görürse, yaptığı iş kendisine o denli *nefret dolu* gelir. Çünkü kendini baskı altında hisseder ve işin kendisi için hiçbir amaç taşımadığını görür. Neden çalışır; çalışma sevgisinden mi, doğal bir dürtüden dolayı mı? Hiç de değil! O; para için, işle hiçbir ilgisi olmayan bir şey için çalışır. Bu çalışma uzun saatler boyunca, kesintisiz bir tekdüzelik içinde gerçekleşir. Sadece bu bile içinde en küçük bir *insani duygu* kalan biri için işi daha ilk haftalarda işkenceye çevirmeye yeterlidir (s. 140, italikler benim).

İşçinin işyerindeki etkinliği kendisinden bağımsız ve dışsal olduğundan onun aleyhine çevrilebilecek bir etkinlik haline gelir. Üretim etkinliğinin kendisi yabancı bir etkinliktir, çünkü artık bu etkinlik işçilerin kontrol edebildikleri bir etkinlik değil, onlara dayatılan bir etkinlik biçimine dönüşmüştür. Hodson (2003) kendi çalışmasında bunun haysiyet açısından önemini şu cümlelerle aktarır:

...özerkliğe yönelik saldırılar birçok meslekte çalışanların saygınlığı için önemli bir tehdit oluşturmaktadır. Pacific Hastanesi'ndeki cerrahi stajyerler, özerkliklerini kısıtlayan her türlü uygulamaya karşı çıkmakta ve her fırsatta bağımsızlıklarını ve sorumluluklarını genişletmeye çalışmaktadırlar. İnşaat ve fabrika ortamlarında çalışan zanaatkarlar da özerkliklerini büyük bir titizlikle savunmaktadırlar. Ancak özerklik mücadelesi sadece profesyonel ve zanaatkarlarla sınırlı değildir; özerklik mücadelesi büyük ölçüde tüm çalışanlar için önemlidir (s. 19-20).

Bu öfkenin doğrudan maddi çıkarlardan çok daha fazlası olduğunun farkına varmak önemlidir. “Bu insanlar ahlaki olarak öfkeli, çünkü tüm yaşam biçimlerinin haksız bir saldırı altında olduğunu hissederler” (Moore, 1978, s. 35). Buradaki mesele işçi olmayı kendilerinin başkalarının insafına bırakılmış olması olarak düşünmeleri ve gerçekten de böyle deneyimleniyor olmalarıdır. Olmann (2008) çok haklı biçimde bu durumu şöyle vurgular:

Kapitalist çalışma, insanın güçlerinde içsel olarak bulunan potansiyeli geliştireceği yerde, yerine yeni bir şey koymadan bu güçleri tüketir; bir yakıtmış gibi onları yakar ve yaktığı ölçüde tekil olarak işçiyi eskisinden daha zayıf bırakır. Bu süreçte bir insan olduğunun göstergesi olan özellikleri giderek yok olur (s. 223).

Kendilerini bir tiyatro oyunundaki kukla ya da sürekli aynı şeyleri yapan bir makine, olmadı sürekli çalışan bir hayvan gibi hissetmelerinin nedeni tam da budur. Ankara'daki bir AVM mağazasında çalışan 26 yaşındaki Onur durumu şöyle anlatıyor:

Ama ben orada çalıştığım için AVM deyince benim aklıma ilk gelen kalabalık oluyor. Kalabalık ve para harcanan bir yer, sadece tüketim yani benim açımdan. Yorgunluğu çok fazla, yani yorgunluk aklıma geliyor AVM deyince... Bizim çalışma saatimiz 8 saat ama yine de en az 9 saat çalışıyoruz aslında, ama o kadar olmasına rağmen biz bunu öyle kapalı bir yerde 12 saat 14 saat hatta hafta sonu bazen 16 saatmiş gibi hissediyoruz... Öyle keyifli çalışmıyoruz, keyifsiz bir yer AVM. Hani bizim için, orada çalışanlar için hiçbir keyif verici yanı yok. Aslında hayatın sıfırlandığı bir yer AVM, yani bizim gibi çalışanlar için hayatı sıfırlayan bir yer. AVM de çalışmak, nasıl söyleyeyim, röntgen çekenlere zarar veren ışınlar gibi geliyor bana, öyle biraz saçma sapan bir yer geliyor aklıma, yani bana hep

zarar verdiğini düşünüyorum. AVM’de çalışırken bedenime zarar veren, ruhuma zarar veren bir yer gibi hissediyorum orayı... Hani kukla gibi bir oyunun içindesin mağazada iken, oyun bitince gerçek hayata dönüyorsun. Sanki birisi bizi tek tek yerlerimize yerleştirmiş gibi, sanki biz bir oyuncakmışız kuklaymışız gibi oluyor. Hani tiyatro alanı gibi mağaza ya da AVM dediğin yer sanki oynamamız gereken bir oyun var, biz de onu oynuyoruz, ama habire oyun oynuyoruz gibi, hiç durmadan yani. Bitince de oh deyip şimdi normal hayata dönebiliriz gibi bir şey oluyor. AVM’nin o döner kapısından çıktığı zaman insan bir oh diyerek nefes alıyor önce. Bugünü de bitirdik, şu hafta bir bitseydi gibi düşünceler oluyor önce.

Yine Ankara’da bir AVM’deki depoda çalışan 28 yaşındaki Ali de çalışmanın kendisinde yarattığı duyguları şöyle anlatıyor:

Bazı zamanlar gerçekten ağlayasım gelip benim burada ne işim var dediğim çok zamanım oldu. Bazen işe giderken ayaklarımı böyle sürüye sürüye gittiğim, sonrasında 15 dakikalık molaları beklediğim çok zamanım oldu. Bir yerden sonra artık beynin mi alışıyor, bedenim mi alışıyor? Gerçekten düşünmeden çalışmaya başlıyorsun. Beynini kapatıp sadece bana söyleneni yaparak, komutlu çalışma, robotlaşma belki de.

Yabancılaşmış emeğin ikinci biçimi, işçinin emeğinin ürünüyle ilişkisinde otaya çıkar. Ürün olarak dışsallaşan emek artık işçiye ait olmadığı için ürünün kendisi de işçiye ait değildir. Aksine, ürün kendisini çalışana karşı yabancılaşmış bir nesne olarak sunar. Bu, “işçinin, kendi üzerinde egemenliği olan yabancı bir nesne olarak *emek ürünüyle ilişkisini*” (Marx, 2013, s. 79) ifade eder. İşçiler, kendilerinin maddi olarak karşılayamayacakları metalleri üretip, gelirlerinin hiçbir zaman karşılayamayacağı yemekleri lokantalarda servis ederken, bütün hayatları kendi ürettikleri ürünleri elde etmek için çalışıp para kazanma uğraşısıyla geçecektir. Kocaeli’de metal sektöründe çalışan 26 yaşındaki Salim bu kişilerden biridir:

Evlenme hayalim mesela. Bugün niye evlenmiyorsun diyen bir kişinin en küçük, mesela koltuk takımı 15 bin lira. Ben asgari ücrete çalışıyorum. Bunu biriktirmem için 10 sene çalışmam lazım. Yemicem, içmicem, gezmicem. Aşık olursam da... abi aşık olmayacağım, mantık evliliği yapacağım, buna karar verdim. Bu devirde o lazım.

Böylesi bir durumda işçinin ürettiği ürün, işçinin dışında, bağımsız olarak, kendisine yabancı bir şeymiş gibi işçinin karşısına çıkar. İbrahim 33 yaşında, Ardahanlı. Çalışma hayatına inşaat işçisi olarak başlamış. Görüşme yaptığımız zaman Kocaeli’de otomotiv sektöründe çalışıyordu.

Öyle bir kapitalist sistem var ki, yani sizi yoksulluğa mecbur bırakıyor zaten. Yani sizin kesinlikle bir üst seviyeye çıkmanıza zaten müsaade etmiyorlar. Bir işçi şurada yaşamak istiyor ya, bir araba almak istiyor, bir ev almak istiyor, alamıyor. 33 yaşımdayım, 33 yıldır eziliyorum.

Buradaki ifadeleri sadece üretilen ürünleri satın alamama meselesi olarak düşünmemek gerekir. Bu ifadeler, işçilerin aslında aynı zamanda üretilen ya da kendisinin ürettiği ürünleri kullanım değerine sahip olan bir meta olarak görmediği anlamına gelir ki ürüne yabancılaşmanın temel anlamı aslında budur. Bir değişim değeri olan ev, araba, koltuk vb., onu alamadığı müddetçe işçi açısından bir kullanım değerine de sahip değildir ya da onu kullanım değeri olan bir ürün olarak görmez, göremez.

Diğer taraftan yabancılaşmanın asıl kaynağı üretim noktası olsa da yabancılaşmanın diğer iki boyutu onun daha genel ve yıpratıcı etkileriyle ilgilidir ve ilk ikisinden ayrı tutulmamalıdır. Bu boyutlar, insan doğasına yabancılaşma ve meta fetişizmi dahil olmak üzere diğer varlıklara yabancılaşma, meta formunun ve piyasa ilişkilerinin topluma nüfuz etmesinin öz bilgimizi, sosyal ilişkilerimizi ve dünya anlayışımızı ciddi şekilde çarpıtması ile ilgilidir. Mészáros (1970) yabancılaşmanın son iki boyutunu aşağıdaki gibi açıklamaktadır.

...‘satılabilirliğin’ evrensel yaygınlaşması (yani her şeyin metaya dönüştürülmesi); insanların piyasada meta olarak görünebilmeleri için ‘şeylere’ dönüştürülmesi (başka bir deyişle insan ilişkilerinin ‘şeyleştirilmesi’)⁴ ve toplumsal bedenin, ‘egoist ihtiyaçlara hizmet ederek’ kendi sınırlı, tikel amaçlarının peşinden giden ve mahremiyet kültürlerinde bencilliklerini bir erdem haline getiren ‘yalıtılmış bireyler’ (vereinzelte Einzelnen) olarak parçalanmasıyla karakterize edilir (s. 35).

Yabancılaşmanın üçüncü boyutu, bireysel işçilerin birbirinden yabancılaşmasıdır. Bireysel işçiler diğer tüm işçilere yabancılaşmakta, bu da insan ilişkilerini bozmaktadır. Dördüncü boyut ise işçinin insanlıktan ayrılması, insan türünün karakteristik etkinliğine yabancılaşmasıdır. Çalışanın insan

4 Toplumsal ilişkilerin şeyler arası ilişkilere dönüşmesine ilişkin Mandel (1975) güzel bir örnek verir: “Garsonlar, bu yabancılaşma sürecinin yapıcıları değil kurbanı olan yoksul emekçilerdir. İşin iç yüzünden habersizdirler. Düzenin ve bunun sahiplerinin kendilerine yüklediği bu işte azami sayıda müşteriye hizmet etmenin ağır baskısı altında müşterilere sadece ısmarladıkları şeyler açısından bakarlar. Bir garsonun birine şöyle dediğini duydum: ‘Ha, tamam, siz ızgara bifteksiniz.’ Siz, belli bir adresi olan ve belli bir yaştaki Bay veya Bayan Filanca değilsiniz. Siz ızgara bifteksiniz, çünkü garsonun akli bir sürü insanın arka arkaya yaptığı siparişlerle baskı altındadır” (s. 36).

doğasından ayrılması, emeğin kendisinin yabancılaşmasını ve insanlığın mizacının bozulmasını gerektirir, böylece birey, insanlığa yabancılaşır. Ancak bu dördüncü boyut, yabancılaşmanın diğer üç boyutundan nitelik olarak farklıdır. Nitekim, “insanın emeğiyle, ürünüyle ve diğer insanlarla ilişkisi somuttur, ilişkinin hem öznesi hem de nesnesi bugünde varken insan ve türü arasındaki ilişki ötelenmiştir” (Ollmann, 2008, s. 241). İnsanın diğer insanlardan ve kendi türünden yabancılaşması işçiler arasında rekabet yaratmak ve onları birbirlerine karşı kullanmak için oldukça kullanışlıdır. Böylece çalışanlar arasında cinsiyetçilik, ayrımcılık, ırkçılık, homofobi gibi her türlü eşitsizlikçi düşünce yaygınlaştırılabilir, “çünkü bunlarda önyargının hedefleri insanlar olarak değil de şeyler ya da “tıpler” olarak algılanmaktadır” (Bewes, 2004, s. 24). Son yıllarda sıkça duyduğumuz “Suriyeliler, Afganlar geldi, işimizi aldı” söyleminin birbirleriyle rekabet etmeleri istenen işçiler arasında kök salabilmesi bu yabancılaşma sayesinde mümkün olabilir. İlk kez 1914 yılında yayınlanan *The Ragged Trousered Philanthropists* (Baldırı Çıplak Hayırseverler) başlıklı romanında Robert Tressell (2005), benzer bir örneği bir İngiliz işçinin ağzından anlatırken işçi sınıfının aynı yabancılaşmadan epey bir zamandır mustarip olduğunu anlıyoruz.

“Evet” dedi İhtiyar Joe Philpot üzgün üzgün “Sonracıma o İtalyan bileyciler var, kestane kebab satan vatandaşlar var. Efendime söyleyeyim, dün gece eve giderken soğan satan bir sürü Fransız gavuru gördüm; derken sokakta, ayı oynatan iki gavura daha rastlamayayım mı?” ...Yabancıların gelip İngiliz halkının ağzındaki lokmayı kapması nasıl da utanç vericiydi. Bütün yabancılar denize dökülmeliydi (s. 68).

Daha önce kendisinden alıntı yaptığımız 27 yaşındaki Hüseyin’in görüşmenin ileri aşamalarında “insanlarla çok fazla muhatap olmayacağım ya da internet üzerinden, evden çalışabileceğim, böyle emeğimin karşılığını hissedebileceğim bir işte çalışmak isterdim” cümlesi bu yabancılaşmanın bir ifadesi gibi görünmektedir.

Kocaeli’de otomotiv sektöründe çalışan 46 yaşındaki Önder de yabancılaşmaya ilişkin benzer bir noktaya vurgu yapmıştı ama aynı zamanda işçi sınıfının bedensel olarak yaşadığı acıyı da ifade ederek:

Şimdi işçinin şeyleri çok sıkıntılı ya. Üretim yaptıkça iş yükü artıyor. Neticede beden ya. Adam sana kronometre tutuyor araba gibi ya da koşu bandında koşar gibi. İşte 10 dakkada 10 parça yapıyorsan 100 dakkada 100 parça yaparsın. İyi de yani 90. dakkada ben aynı performans aynı tempoda devam edemem ki ya. Ne yapıyoruz, ondan sonra çoluk çocuğun rızkı, ekmek parası. Adam senin o mecburiyetini biliyor. Bende duygusuzluk yaratıyor. Yani ben işe konsantre olduğum zaman düşünme şeyimi

kaybediyorum. Diyelim ki ben şöyle çalışmalıyım aslında insani olarak. Belli bir süre ürettiği üzerine düşünebilen, oradaki ürettiği parçaya bir şeyler katabilmeyi düşünmem lazım. Ama işe konsantre oluyorsun, koşarken ne düşünebilirsin ki? Sadece finişe varmayı düşünürsün. Başladığın gibi bitirmek zorundasın, adam senden onu bekliyor. Artık acı hissetme duygularımızı kaybettik ya. Adam artık makineyle seni endekslemiş. İnsan olma vasfını kaybettin ya, sen bir orada robotsun.

Nevşehir’de yaşayan 48 yaşındaki inşaat işçisi Bekir’in toplumsal hayatta karşılaştığı eşitsizlikleri doğanın kanunu ya da değiştirilip dönüştürülmesi mümkün olmayan bir durum olarak algılaması, Lukacs’ın söylediği anlamda düşünülrse şeyleşme, tam da bu türden bir yabancılaşmaya örnek oluşturmaktadır.

Parasal yönden sorarsan o zengindir, ister istemez kaliteli takılır, kaliteli giyinir. Sen garibansın, sen aşağı alırsın, aşağı giyinirsin. Zenginle fakir arasında belli bir seviye vardır yani. Doğanın dengesidir, kanunudur bu. Birileri zengin olacak, birileri fakir olacak, birileri orta sınıf olacak. Herkes ister zengin olmayı. Herkes ister tabi çocuğunun çocuğunun daha iyi giyinmesini, daha iyi şartlarda yaşamasını.

Bekir, Tressell’in yukarıda bahsettiğim romanında adı geçen ihtiyar işçi Linden’e ne kadar benzemektedir: “Bu düzen değiştirilemez bir kere... Bunlar hep saçma sapan laflar. Dünyada daima zenginler ve yoksullar olmuştur; daima da olacaktır” (s. 74).

AVM çalışanı Onur, buna ilişkin bir örneği kendi çalışma arkadaşları çerçevesinde değerlendirerek yapıyor.

İnanmıyorlar böyle bir şeye. Aman biz yapsak ne olur ki sanki diye düşünüyorlar. Hani bir kere yapın da yapamadığınızı görün diyorum ama anlatamıyorum. Yani bu düzenin değişebileceğine inanmıyorlar, böyle gelmiş böyle gider diye düşünüyorlar.

Çok bilinen çalışması *The Managed Heart*’ta Hochschild (2012), duyguların ticarileşmesinin duygulardan yabancılaşmaya neden olduğunu vurgular. Gerçekten hissettikleri ile hissetmedikleri duyguları göstermeleri arasında çelişki yaşayan çalışanlar kendi duygularına yabancılaşırlar.

Satılan şey gösteridir, ancak uzun vadede gösteri duyguyla belirli bir ilişki içine girer... gösteri ve hissiyatı birbirinden ayırmak uzun vadede zor bir iştir. Bilişsel uyumsuzluk ilkesine benzer bir duygusal uyumsuzluk ilkesi iş başındadır. Uzun vadede hissetmek ve rol yapmak arasındaki farkı korumak zorlanmaya yol açar. Bu gerginliği ya hissettiklerimizi ya da rol

yaptıklarımızı değiştirerek ikisini birbirine yaklaştırarak azaltmaya çalışırız. İşin gerektirdiği görüntü olduğunda, değişmesi gereken genellikle duygudur ve koşullar bizi yüzümüzden uzaklaştırdığında, bazen bizi hissetmekten de uzaklaştırır (s. 90).

Bu noktada Hochschild, duygusal emeğin derin bir yabancılaşma biçimi ortaya çıkardığını savunuyor görünmektedir. Hochschild'a göre "işçi, çalışmadığı zaman kendindedir, çalışırken kendinde değildir" (Marx, 2013, s. 78) ifadesi eksik bir ifadedir. Çünkü duygusal emeği ticarileştirilmiş kişi, ticarileşmiş duyguları ile gerçek, özel alandaki duygularını kaynaştırarak bu yabancılaşmanın üstesinden gelebilir, bu nedenle iş dışında ya da çalışmadığı zaman da "kendinde değildir." Ancak Hochschild'ın bakışındaki sorun, işçilerin gündelik bilincine hâkim olan meta fetişizminin aşılamayacak bir şey olarak görülmesidir.

Meta fetişizmi, ideolojik çarpıtmanın 'demir kafesi' değildir. Bunun nedeni, ücret-emek ilişkisinin meta fetişizmine karşı bir eğilim olarak hareket eden merkezi bir çelişki içermesidir. Dolayısıyla, kapitalistler işçilerin emek gücüne yoğun bir şekilde sömürülecek başka bir satın alma aracıymış gibi davransa da işçiyi emek gücünün kendisinden ayırmak mümkün olmadığı için diğer metalara benzemez. Bir ürün bir dükkândan satın alındığında metanın tam mülkiyeti ve kontrolü tüketiciye geçer. Ancak, emek gücünün fiyatı, içeriği ve süresi sürekli pazarlığa tabidir. Dahası, "işçi emek gücüne işyerine kadar yüzüstü eşlik eder ve 'satış koşulları hakkında' tartışırken onun yanında korumacı bir şekilde durur." Bu merkezi çelişki meta fetişizminin pençesini aşındırır ve açar. Çünkü piyasanın şeyleşmiş 'yasaları' bu gündelik mücadeleyi -antinomi- makul kabul eder ama çelişkiyi çözemez (Brook, 2009, s. 22).

Bu durum Hochschild'ın duygusal emek harcayan kişinin bireysel ya da bilinçli bir direnişinin olmadığını söylediği anlamına gelmez, tersine, çalışmasında buna yönelik birçok örnek de bulunmaktadır. Ancak yukarıda bahsedilen merkezi çelişkiyi göz önüne almayarak ve duyguların metalaştırılmasının bireyler üzerindeki olumsuz etkisini öne çıkarıp bunu gündelik hayatın her alanına yayarak direnişi en azından teorik olarak olanaksız hale getirir. Çünkü meta fetişizmi ile sınıf bilinci ve mücadelesi arasındaki çelişkili ilişkiyi gözden kaçırır. Bu nedenle işçiler, metalaşmalarının ve bunun değişiminin sosyal gerçekliğini, kapitalistlerin sömürü ve istismarına karşı bir adalet ve haysiyet mücadelesi olarak ele almak zorunda kalırlar. Bu deneyim sayesinde doğmakta olan işçi sınıfı bilinci ortaya çıkar ve meta fetişizminin çarpıtmalarına karşı çıkmaya başlar; işçilerin kolektif olarak "bu kavrayışı, şeyler arasındaki ilişkiler görünümüne bürünen insan ilişkilerinin diğer tüm gizemlerini çözmek için kullanma" (Rees, 1998, s. 216) potansiyeli vardır. Rees bu durumu şöyle açıklar:

Ancak piyasa yasası alıcıyı olduğu kadar satıcıyı da kutsar, satıcının ürünü için istediği fiyatı talep etme ve sadece satmak istediği kadarını satma hakkını kutsar. Dahası, işçinin sattığı ürün, yani emek gücü çok özel bir üründür. Kapitalist bir teneke fasulye satın aldığı anda satıcı ona mutfağına kadar eşlik etmez ve fasulye için ödemesi gereken fiyat ya da tüketmesi gereken fasulye miktarı üzerinde pazarlık yapmaya devam etmez. Ancak kapitalist ne kadar isterse istesin, emek gücünün sahibini emek gücünün kendisinden ayıramaz. Bu gerçek Henry Ford'u o kadar rahatsız etmiştir ki, "nasıl oluyor da ne zaman bir çift el istesem bir insanla karşılaşıyorum?" diye sorar. İşçi, emek gücüne işyerine kadar küstahça eşlik eder ve onun yanında korumacı bir şekilde durarak kapitalistle satış koşulları hakkında her gün tartışmaya devam eder (s. 215).

Emek gücünü satmak emeği bir meta haline getirmekle birlikte kapitaliste bir kilo fasulye, 20 yarda keten bezi ya da herhangi bir hammadde satmakla aynı şey değildir. Bu ikincisinde satın alan kişinin aldığı metadan ne yapacağını bilmezsiniz, ama emek gücünü satan işçi bununla ne yapılacağını bilir. Bu, tüm gizemin çözüleceği bir anahtardır.

Yabancılaşma aynı zamanda güven, adalet ya da karşılıklılık kaybını da beraberinde getirir. İşçiler emeklerini 'özürcü' verirler, ancak bunu ürettikleri değerin kendilerine iade edilmeyip sermaye tarafından el konulmasını sağlayan zor ya da rıza koşulları altında yaparlar. Kapitalist, işçinin zekasına ve becerilerine, işbirliği, inisiyatif ve yenilikçilik kapasitelerine el koyar ve karşılığında yalnızca emek gücünün değerini bir meta olarak verir. "İşçiler için bunun karşılığı kayıp ve adaletsizlik duygusu, güçsüzlük ve haysiyet kaybıdır; bu da kızgınlık, öfke ve hayal kırıklığı yaratmaya meyillidir" (Harvey, 2018, s. 139). Turner (2007) da benzer biçimde yabancılaşmanın "çoğunlukla hayal kırıklığı, üzüntü, bir duruma veya toplumsal yapıya karşı öfke ve bu yapıdaki beklentilerin karşılanmamasının sonuçlarına ilişkin korku" (s. 10) olduğunu ileri sürer. Sınıflar ve bireyler arasında, burjuva ideolojisi olarak meta fetişizmi ile sınıf bilinci arasında diyalektik bir ilişki içeren çelişkili bir bilinç mevcuttur. Dolayısıyla "yabancılaşma asla tamamlanmış bir süreç değildir, aksine işçilerin meta fetişizmine ve onun temelini oluşturan insanlıktan çıkarıcı toplumsal ilişkilere karşı bilinçli bir direniş potansiyeli yaratan çelişkili bir süreçtir" (Brook, 2009, s. 22).

Neredeyse görüştüğümüz bütün işçiler şu ya da bu biçimde sömürüldüğünün ve yukarıda belirtilen emek ve ücret arasındaki çelişkinin farkındadır. Kocaeli'de bir elektrik firmasında çalışan 29 yaşındaki Celal şu değerlendirmeyi yapmıştı:

Aslında ben Fransa'daki bir işçiyi kendime daha yakın görüyorum, Yunanistan'daki, Ermenistan'daki bir işçiyi, fark etmez, dünyanın

herhangi bir yerindeki işçileri kendime daha yakın görürüm. Çünkü işçiler emeği sömürülen insanlar sonuçta, az önce söylediğim gibi başkasının hayalleri için çalışan insanlar. Onun için işçiler bir yani, ben öyle görüyorum.

Bu durumda yabancılaşma ve haysiyet inkârı, yani bir bakıma “topluma biçim veren anonim güçlere teslim edilmiş olmak” (Duhm, 2002, s. 73) sınıf mücadelesiyle nasıl ilişkilendirilebilir? Son bölümde bunu tartışmaya çalışacağım.

3. Haysiyet İnkârı, Yabancılaşma ve Sınıf Mücadelesi

Kimi sosyal bilimciler haysiyet inkarının bir insanlıktan uzaklaştırma biçimi olduğunu ve bunun da iki ayrı biçimde karşımıza çıktığını ileri sürer. Örneğin Haslam (2006) bu biçimleri mekanik ve animalistik olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre mekanik insanlıktan uzaklaştırma “başkalarına yönelik nesne - veya otomasyon- benzeri bir bakış açısını” (s. 258) ifade eder. Bu türden mekanik insanlıktan uzaklaştırma “insan haysiyetinin koşulsuzluğunu ve evrenselliğini” (Pirson, 2017, s. 44) ihlal eder, zira burada insan makinelerle karşılaştırılmakta ve böylece nesneleştirilmektedir. Henry Ford’un yukarıda da bir alıntıda andığımız ünlü “nasıl oluyor da ne zaman bir çift el istesem bir insanla karşılaşıyorum?” sorusu Haslam’ın bu mekanik insanlıktan uzaklaştırma ile ne anlatmak istediğini gösterir. Bu bakış açısına göre işçi, bir insan olmaktan ziyade bir “el”, bütünlüklü bir bedeni olmayan bir değerdir. Yukarıda kendisinden alıntı yaptığımız 46 yaşındaki Önder, son cümlesinde “insan olma vasfını kaybettin ya, sen bir orada robotsun” derken yabancılaşmanın bu mekanik insanlıktan uzaklaştırma biçimini anlatmaktadır. Haslam, “nezaket, kişisel olgunluk, ahlaki sorumluluk, rasyonellik gibi sadece insana özgü özelliklerin” (uniquely human characteristics) (s. 257, Şekil 1) inkârının ise insanları hayvani biçime getirdiğini savunur. Bu nedenle animalistik insanlıktan uzaklaştırma “insanlar ve hayvanlar arasındaki doğrudan bir karşıtlığa dayanır” (s. 258). Bu nedenle insan kaynakları üzerine çalışan akademisyenler “insan gelişimi ile sonuçlanacak ahlak, karakter veya genel insan gelişimi ile ilgilenmekten çok, etkinlik ve verimliliği artırmak için teknik bilginin geliştirilmesine odaklanırlar” (Pirson, 2017, s. 45). Bu çalışmada daha etkin ve verimli olmak için uzun süre çalıştırıldıklarını belirten işçiler, Haslam’ın animalistik insanlıktan uzaklaştırma kategorisine vurgu yapmaktadır. Marx için “emek temel bir haysiyet içermesine” rağmen “insanın emeğini satması yabancılaşmaya ve haysiyet kaybına” (Bolton, 2007, s. 7) yol açar. Yani ücretli çalışmanın kendisi, mekanik ve animalistik insanlıktan uzaklaştırma ile sonuçlanan bir haysiyet inkârı ortaya çıkarmaktadır.

Bu noktada karşımıza, fiziksel sömürü dışında yabancılaşmadan kaynaklanan haysiyet inkarının sınıf mücadelesi ile nasıl ilişkilendirilebileceği sorusu çıkar. Nitekim sınıf mücadelesinin gelişmesi genellikle işçilerde sınıf bilincinin varlığı ya da yokluğu ile ilişkilendirilir. Oysa sınıf mücadelesi sadece sınıf bilincinin varlığı ile ortaya çıkıyor olmayabilir, yabancılaşmanın yarattığı haysiyet inkarına ilişkin duygular sınıf mücadelesinin ortaya çıkması için önemli olabilir ya da belki de sınıf mücadelesini anlamaya çalışıyorsak buna sadece “düşünceyi” (sınıf bilinci anlamında) değil, “duyguları” da katmak gerekebilir. Nitekim Sayer (2007), haysiyet mücadelesinin sınıf mücadelesinde zaten içkin olduğunu düşünür. Ona göre “çoğu zaman görünüşte başka konularla ilgili olan çatışmalar, örneğin ücretler, aynı zamanda -veya ‘altında yatan’- haysiyete saygı ile de ilgilidir.” (s. 566). Bu çerçevede Sayer’e göre işçi hareketinin yükselişi maddi zenginlik elde etmek kadar tanınma ve saygı kazanmakla da ilgilidir. Nitekim “işçi örgütleri, ücret ve çalışma koşulları gibi maddi konulara aşırı derecede odaklanmış gibi görünseler de genel olarak işçi hareketi gibi, saygı ve tanınma konusundaki endişelerden de motive olmaktadır” (s. 576).

Bu konuda önemli bir çalışma Zamudio (2004) tarafından yapılmıştır. Los Angeles’ta bir otelde çalışan hizmet işçilerinin sendikalaşma mücadelesini araştırdığı çalışmada sınıf bilincini ve mücadelesini kolaylaştıran etkenin sömürüden ziyade işçilerin yabancılaşmayı öznel olarak nasıl deneyimlediği ile ilgili olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ona göre hizmet sektörü çalışanlarını bir araya getiren şey “ekmek ve tereyağı” değil fakat “haysiyet ve saygıdır” ve hizmet sektöründe artan rekabet, “iş sürecinin yoğunlaşmasına ve hizmet çalışanlarının daha fazla sömürülmesine yol açarken, buna eşlik eden yabancılaşma çalışanların direnişini tetiklemektedir” (s. 73-74). Bu çerçevede düşündüğümüzde sömürü ilişkilerinin yanında haysiyet inkarına ve haysiyet mücadelesine odaklanmanın toplumsal değişimi gerçekleştirmek için daha etkili yollar geliştirmemize yardımcı olabileceğini söylemek mümkün gibi görünmektedir.

Nitekim sınıf mücadelesini sadece ekonomik bir mücadele olarak değil, iş yaşamından gündelik yaşama kadar yaşamın tüm alanını değiştirmeye yönelik bir mücadele olarak görmek gerekir. Scribano (2022) da benzer bir noktaya vurgu yapar:

Marx’a göre kapitalizmin gündelik hayatı, bedenlerin/duyguların metalaştırılmasından kaynaklanan acı kaynakları olarak yabancılaşma ve zulüm olarak anlaşılabilir. Nesnelerden ayrılma, kendinden ayrılma ve kolektiften ayrılma, bir toplumsal acı deneyimi olarak işçilerin yabancılaşmasının kaynaklarıdır. Bu kaynak, yabancılaşmanın yarattığı haysiyet inkârı sınıf mücadelesinin gelişmesinin temellerinden biri olabilir (s. 36).

Buradan yola çıkarak ister işyerinde ister sokakta isterse gündelik hayatta, sınıf mücadelesinin her alanında ekmek talebinin yanında aslında aynı zamanda özgürlük, onur, saygı ve insan olarak tanınma⁵ talebinin yer aldığı söylenebilir ve bazı zamanlarda işçileri sınıf mücadelesi anlamında harekete geçiren şey de budur. Benzer bir vurguyu Sayer (2005) de yapar: “Eşitlikçi bir dağıtım politikasının temelinde eşitlikçi bir tanınma politikası yatmaktadır: dağıtımsal eşitliğe yönelik her türlü argüman nihayetinde tanınma kriterlerine, yani herkesin eşit ahlaki değere sahip olduğu kriterine başvurulmalıdır” (s. 65).

Bu nedenle sınıf mücadelesi, aynı zamanda günlük ve kişisel olarak içine girilen konumlandırma, yargılar ve ilişkilerle de ilgilidir. Sınıf bilincinden farklı olarak sınıfı yaşamak, sınıfın nasıl oluştuğunun bir parçasıdır. Ancak daha da önemlisi, Marksizm’de evrensel olan şey burada aranmalıdır, yoksa işçilerin her zaman ya da kendiliğinden ekonomik ve politik bir mücadeleye gireceğinin kesin olmasında değil. Elbette ki proletaryanın yeni bir toplumu oluşturmalarının temeli, onun siyasal bir parti haline gelmesi ve açık mücadelelere girişmesiyle atılacaktır. Bu noktada Thompson’u takip ederek sınıf oluşumunun ve sınıf bilincinin yukarıdaki bahsettiğimiz alanlardaki kodları da içine alan karmaşık bir süreç, bir toplumsal ilişki olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç ve Tartışma

Öncelikle buraya kadar ortaya konulan tartışmada yabancılaşmaya ilişkin birkaç noktayı vurgulayalım. Birincisi, Marx, yabancılaşma ve haysiyetin

5 Burada bir noktaya vurgu yapmak gerekiyor. Honneth (1996, s. 146-147), Marx’ın ilk yazılarındaki düşüncelerinin ezilen işçilerin mücadelesini bir tanınma mücadelesi olarak, dolayısıyla ahlaki bir mücadele olarak yorumlanabileceğini ileri sürer. Oysa işçi sınıfının tanınma mücadelesi işçi olarak tanınma mücadelesi değildir. Örneğin diyelim bir etnik kimliğin girdiği tanınma mücadelesi kendi kültürünün meşrulaştırılması ve ona değer gösterilmesi çabası olarak görülebilir, yani asıl olarak farklılığının tanınmasını talep etmektedir ve bu anlaşılabilir bir şeydir. Ancak, diyelim yoksullar, yoksulluğun meşru görülmesi ve ona değer verilmesi için feryat etmez (Sayer, 2005, s. 52). Proletaryanın ihtiyaç duyduğu son şey farklılığının tanınmasıdır (Fraser, 1999, s. 29), aslında buna hiç ihtiyacı da yoktur. İşçiler eğer bir mücadele içine giriyorlarsa sınıfsal konumlarının tanınması için değil, tam tersine ondan kurtulmak ve sınıfları ortadan kaldırmak için mücadele verirler. Buna karşılık kimliğimiz/kültürümüz ortadan kalksın diye mücadele eden bir kültür/kimlik politikası gördünüz mü? Kaldı ki sınıfsal eşitsizlikler bir tanınmama meselesinden türemez, zira ortada bir sömürü ilişkisi vardır öncelikle, ama kültürel/kimliksel eşitsizlikler tanınmama meselesinden türer. Bu nedenle burada kullandığımız tanınma ifadesi işçi olarak tanınmaya değil, bir insan olarak adil ve eşit muamele görmeye işaret etmektedir.

reddinin doğrudan özel mülkiyetten kaynaklandığını ve metalaşmış emek varken haysiyetin gerçekleştirilemeyeceğini savunur. Ama bundan daha önemli bir noktayı Rees (1998) şöyle belirginleştirir:

Marx'ın yabancılaşmayı işyeri ilişkilerinin hemen ötesinde bir etkiye sahip olarak gördüğü zaten açıktır. Yabancılaşma, işçinin zihinsel ve duygusal kapasitesini mahveder... yabancılaşma, insanları yaşadıkları dünyayı bilinçli olarak şekillendirme yeteneklerinden mahrum bırakarak, onları hayvanlar seviyesine indirger (s. 86).

İkinci önemli nokta, yabancılaşmanın ve haysiyet inkârının bir dizi toplumsal ve ideolojik yansımalarının olmasıdır. Makale boyunca alıntılanan işçi görüşmelerinin de gösterdiği gibi, bölünmüşlük, örgütsüzlük, pasiflik, korku, burjuvazinin dünya görüşünü benimseme, dünyanın değiştirilemeyeceği düşüncesi vb. gibi yansımaları vardır.

Bu noktada gözden kaçırılan şey, işçilerin yabancılaşmanın ve haysiyet inkârının hiç farkında değillermiş gibi düşünülmesidir. Yine makale boyunca alıntıladığımız işçi görüşmelerine bakıldığında aslında bütünsel olmamakla birlikte parçalı bile olsa bunların etkilerine karşı bir farkındalık, belirli bir bilinç biçimi olduğu görülecektir. Daha da önemlisi, yabancılaşma ve haysiyet inkârı yapısal olarak kapitalist sisteme içkindir, bunları kaçınılmaz olarak üretir. Bunlar, herhangi bir siyasal ya da sosyal aktörün müdahalesiyle ortaya çıkan şeyler değildir. Sermayenin “birikmiş emek” (Ahmed, 2014) olması gibi, bu tür duygular da birikir ve bu nedenle siyasal ve sınıfsal mücadele de bu birikmiş duygular ile ortaya çıkabilir. Bu duygular tam da “Thompson’ın modelinin önerdiği şekilde işlemekte, işçi sınıfının sınırlarında devriye gezmekte, hangi insanların topluluğun bir parçası olduğunu ve kimlerden tiksiniyip nefret edileceğini yaşamış deneyimlerle belirlemeye yardımcı olmaktadır” (Buchanan, 2014, s. 73). Kısacası haysiyet inkârına karşı onur talebi bireyler kendilerini bir sınıfa ait hissetmediklerinde bile onları bir sınıf olarak harekete geçirici olabilir ya da bu ortak deneyim kendilerini bir sınıfa ait hissetmelerine yol açabilir.

Bu durumda yabancılaşma ve haysiyet inkârı ile sınıf bilinci ilişkisini tartışmak anlamlı olacaktır. Bahsedilen duygular işçi sınıfının kolektif bir hareket ortaya çıkarmasında önemli bir etken olabilir. Çünkü bu duygular, “yapısal çelişkiyi sınıf karşıtlığına dönüştürme potansiyeline sahiptir” (Barbalet, 1992, s. 153). Ancak duyguların eyleme dahil olması için düşünce tarafından, daha da önemlisi praksis tarafından dolayımlanması gerekebilir. Duygu ile bilinç, duygu ile pratik/eylem arasındaki ilişkiyi kuran budur. Kolektif duygular böylece bireysel duygusal deneyimlerin toplamından daha fazlası, daha büyük bir şey haline gelir, ortak bir anlayış yaratır. Bu nedenle işçi sınıfının bu duygularını

çevreleyen dinamiklerin tanınması sınıf bilincinin gelişiminde duyguların da önemli bir yeri olduğunu gösterir. Gelişen sınıf bilinci duyguların da doğru hedefe, yani “sermayenin iktidarına, paranın hükümranlılığına” (Holloway, 2017, s. 8) yönelmesini sağlayabilir. Burada şu noktaya dikkat etmek gerekir: Bahsettiğimiz şey duyguya karşı düşünce değil, Raymond Williams’ın (1990) vurguladığı türden, “hissedilen biçimiyle düşünce ve düşünce olarak duygu, yaşayan ve karşılıklı ilişkili bir süreklilikteki bugünküne benzer bir pratik bilinçtir” (s. 105).

Bu çalışmada görüştüğümüz işçilerin yabancılaşma ve haysiyet inkarından kaynaklı bir mücadeleye giriştiklerini söyleyemeyiz, daha doğrusu elimizde buna ilişkin bir veri yok. Ancak yabancılaşma ve haysiyet inkarının bütünüyle farkındalar. Bu nedenle makale boyunca aktardığımız örneklerden ve bu konuda yapılan başka çalışmaların sonuçlarından aktardıklarımızdan yola çıkarak söylenirse işçi sınıfının karşı karşıya kaldığı bütün adaletsizlikler ve sorunlar haysiyet talebini artırabilir. Bu haysiyet talebi inşa edilebilir ve yönetilebilir. Elbette sadece duygulara dayanmak doğru değildir, duyguyla devrim olmaz. Örneğin Tunus ve Mısır’daki devrimci durumun boşa çıkmasını insanların yeterince duygusal olmamasına ya da doğru duygulara sahip olmamalarına bağlamak abartılı olur. Bunun için başka unsurların da (örgütlenme düzeyi, önderlik vb.) ortaya çıkması ve gelişmesi gerekir. Ama bu duygular tümünden de yabana atılmamalıdır. Duygular sınıf bilincini ve devrimci durumları tanımlamaya, sürdürmeye ve somutlaştırmaya yardımcı olabilir ve gerçek hedefe doğru örgütlendikçe bir sınıf mücadelesi dalgasını yaratabilir.

Literatürde yabancılaşma konusu oldukça fazla işlenmiştir (Ollmann, 2008; Mandel & Novack, 1975; Mészáros, 1970) ve daha sınırlı olmakla birlikte yabancılaşmayı bir duygu olarak ele alan çalışmalar da bulunmaktadır (Bkz. Scribano 2018 ve 2022), ancak yabancılaşmayı haysiyetle ilişkilendiren çok az çalışma vardır (iki örnek için bkz., Friedman vd., 2015; Healy & Wilkowska, 2017). Benzer biçimde Türkiye’de yabancılaşma konusunda çalışmalar olmakla birlikte bunu genel olarak duygular ve daha spesifik olarak haysiyet ile ilişkilendiren bir çalışma bulunmamaktadır. Bu anlamda hem dünyada hem de Türkiye’deki yabancılaşma literatüründe sorunu duygularla ve haysiyet ile ilişkilendirme konusunda önemli bir eksiklik vardır. Oysa yabancılaşmanın duygularla ve haysiyetle ilişkilendirilmesi sınıf mücadelesini anlamak açısından önemli veriler ortaya çıkarabilir. Bu makale bu tartışmalara küçük de olsa bir katkı yapmayı amaçlamıştır. Bu çerçevede, Türkiye’de sınıf mücadelesi ve yabancılaşma konusunda yapılacak sonraki çalışmaların genel olarak duygular ve spesifik olarak haysiyet inkârı konularını analize dahil etmesi önemlidir.

Etik Bildirim: sbfdergi@politics.ankara.edu.tr

Benzerlik Denetimi: Tamamlandı.

Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar(lar) bir çıkar çatışması beyanında bulunmamıştır.

Kaynakça

- Ahmed, S. (2014). *Duyguların kültürel politikası* (S. Komut, çev.). Sel Yayıncılık.
- Barbalet, J. M. (1992). A macro sociology of emotion: Class resentment. *Sociological Theory*, 10(2), 150-163. <https://doi.org/10.2307/201956>
- Berardi, F. B. (2009). *The soul at work*. MIT Press.
- Bewes, T. (2004). *Şeyleşme: Geç kapitalizmde endişe* (çev. D. Soysal). Metis Yayınları.
- Bolton, S. C. (2007). Dignity in and at work: Why it matters? S. C. Bolton (Ed.), *Dimensions of dignity at work* (s. 3-18). Butterworth-Heinemann.
- Brook, P. (2009). The alienated heart: Hochschild's 'emotional labour' thesis and the anticapitalist politics of alienation, *Capital & Class*, 33(2), 7-31. <https://doi.org/10.1177/030981680909800101>
- Buchanan, T. C. (2014) Class sentiments: Putting the emotion back in working-class history. *Journal of Social History*, 48(1), 72–87. <https://doi.org/10.1093/jsh/shu044>
- Calvez, J. Y. (2007). *Marx et le Marxisme*. Eyrolles.
- Duhm, D. (2002). *Kapitalizmde korku* (S. Sölcün, çev.). Ayraç Yayınevi.
- Erdoğan, N. (2016). Yok-sanma: Yoksulluk-mâduniyet ve 'fark yaraları'. N. Erdoğan (Der.), *Yoksulluk halleri* (s. 47-95). İletişim Yayınları.
- Fraser, N. (1999). Social justice in the age of identity politics: Redistribution, recognition, and participation. L. Ray & A. Sayer (Eds.), *Culture and economy after the cultural turn* (s. 25-52). Ssge Publications.
- Friedman, S., Rossi, D., & Ralón, G. (2015). Dignity denial and social conflicts. *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, 27(1), 65-84. <https://doi.org/10.1080/08935696.2014.980675>
- Harvey, D. (2018). Universal alienation. *Journal of Cultural Research*, 22(2), 137-150. <https://doi.org/10.1080/14797585.2018.1461350>
- Haslam, N. (2006). Dehumanization: An integrative review. *Personality and Social Psychology Review*, 10/3, 252-264. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1003_4
- Healy, M., & Wilkowska, I. (2017). Marx, alienation and the denial of dignity of work. M. Kostera & M. Pirson (Eds.), *Dignity and the organization* (s. 99-124). Palgrave Macmillan.
- Hochschild, A. R. (2012). *The managed heart*. University of California Press.
- Hodson, R. (2003). *Dignity at work*. Cambridge University Press.
- Holloway, J. (2017). *Öfke günleri* (çev. U. Özmakas). İletişim Yayınları.
- Honneth, A. (1996). *The struggle for recognition* (çev. J. Anderson). The MIT Press.
- Jacobson, N. (2012). *Dignity and health*. Vanderbilt University Press.

- Lincoln, Y. S. & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry: Establishing trustworthiness*. Sage Publications.
- Mandel, E. & Novack, G. (1975). *Marksist yabancılaşma kuramı* (O. Göçmen, çev.). Yücel Yayınları.
- Marx, K. (2000). *Selected writings*. D. McLellan (Ed.). Oxford University Press.
- Marx, K. (2013). *1844 el yazmaları* (M. Belge, çev.). Birikim Yayınları.
- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative research: A guide to design and implementation: Revised and expanded from qualitative research and case study applications in education*. The Jossey-Bass.
- Mészáros, I. (1970). *Marx's theory of alienation*. Merlin Press.
- Moore, B. (1978). *Injustice: The social bases of obedience and revolt*. Palgrave Macmillan Press.
- Ollmann, B. (2008). *Yabancılaşma: Marx'ın kapitalist toplumdaki insan anlayışı* (A. Kars, çev.). Yordam Kitap.
- Padgett, B. L. (2007). *Marx and alienation in contemporary society*. Continuum.
- Pirson, M. (2017). A humanistic perspective for management theory: Protecting dignity and promoting well-being. *Journal of Business Ethics*, 159(1), 39-57. <https://doi.org/10.1007/s10551-017-3755-4>
- Reed, J. P. (2004). Emotions in context: Revolutionary accelerators, hope, moral outrage, and other emotions in the making of Nicaragua's revolution. *Theory and Society*, 33(6), 653-703. <https://doi.org/10.1023/B:RYSO.0000049194.07641.bb>
- Rees, J. (1998). *The algebra of revolution*. Routledge.
- Sayer, A. (2005). *The moral significance of class*. Cambridge University Press.
- Sayer, A. (2007). Dignity at work: Broadening the agenda. *Organization*, 14(4), 565-581. <https://doi.org/10.1177/1350508407078053>
- Scribano, A. (2018). Sociology of bodies/emotions: The perspective of Karl Marx. *Quaderni di Teoria Sociale* 2, 149-172.
- Scribano, A. (2022). Karl Marx. M. Cerulo & A. Scribano (Eds.), *The Emotions in the Classics of Sociology* (s. 23-38). Routledge.
- Seifert, J. (2004). *The philosophical diseases of medicine and their cure*. Springer.
- Tekin, A. (2022, Nisan 19). Başaran Aksu: İşçi eylemlerindeki temel motivasyon haysiyet ve onur talebi. *Gazete Duvar*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/basaran-aksu-isci-eylemlerindeki-temel-motivasyon-haysiyet-ve-onur-talebi-haber-1561222>
- Tressell, R. (2005). *The ragged trousered philanthropists*. Oxford University Press.
- Turner, J. H. (2007). *Human emotions*. Routledge.
- Wallendorf, M. & Belk, R. W. (1989). Assessing trustworthiness in naturalistic consumer research. E. C. Hirschman (Ed.), *Interpretive consumer research* (s. 69-84). Association of Consumer Research.
- Williams, R. (1990). *Marksizm ve edebiyat* (E. Tarım, çev.). Adam Yayınları.
- Zamudio, M. (2004). Alienation and resistance: New possibilities for working-class formation. *Social Justice*, 31/3, 60-76.